

David Hume'un Teleolojik Argüman Eleştirisinin Eleştirisi

Abdullah Pakoğlu

0000-0002-1584-4164

apakoglu@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı,
Sivas, Türkiye
ror.org/04f81fm77

Öz

Amaç: Bu çalışma; David Hume'un *Doğal Din Üzerine Diyaloglar* adlı eserinde teleolojik argümana (tasarım delili) yönelttiği eleştirilerin, felsefi literatürde çoğu kez "teleolojik argümanı bitirici" bir kesinlikte olduğu şeklinde sunulmasına karşın, söz konusu eleştirilerin güçlü olmakla birlikte tartışmaya açık varsayımlar taşıdığını göstermeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, teleolojik argümanın tarihsel biçimi ile çağdaş (özellikle "ince ayar" temelli) varyantları arasındaki metodolojik farkların Hume eleştirilerinin kapsamını nasıl değiştirdiği de tartışmaya dâhil edilmiştir.

Yöntem: Nitel araştırma yöntemi kullanılan araştırmada veri kaynağı olarak Hume'un birincil metni ile ilgili ikincil literatür incelenmiştir. Literatür taraması kapsamında Türkiye'de ve uluslararası platformlarda tez-makale-kitap taramaları yapılmış; doğrudan "Hume'un teleolojik eleştirilerinin eleştirisi" odağında çalışmaların sınırlı olduğu tespitinden hareketle *metin çözümlemesi* eleştirel bir perspektifle mümkün ölçüde derinleştirilmiştir. *Veri çözümlemesinde betimsel ve kavramsal içerik analizi* birlikte kullanılmış olmakla birlikte ağırlıklı olarak hermeneutik / kavramsal analiz yapılmış; Hume'un argüman şemaları, öncül-sonuç ilişkileri ve alternatif açıklama yükleri (olasılık, açıklama gücü, yalınlık) üzerinden yeniden yapılandırılmıştır.

Bulgular: Bulgular, Hume'un eleştirilerinin teleolojik delili bütünüyle çürütmediğini; (i) analogi eleştirisinin modern ince ayar ve olasılıklı çıkarım yaklaşımları karşısında kapsam kaybına uğradığını, (ii) "çoklu tasarımcı" varsayımının ampirik temelden yoksun spekülatif bir açılım olduğunu, (iii) kötülük/kusurlu tasarım itirazının "tasarımcı" sonucundan ziyade tasarımcının ahlaki niteliklerine ilişkin ayrı bir tartışma doğurduğunu, (iv) Hume'un şüpheciliğinin teleolojik argümanların daha rafine formlara evrilmesine metodolojik zemin sağladığını göstermektedir.

Sonuç: Çalışma, Hume eleştirilerinin güncel din felsefesi tartışmalarında "nihai ret" olarak değil, argümanı dönüştüren eleştirel bir eşik olarak okunması gerektiği sonucuna ulaşır. Bu yönüyle çalışma, bilim-din ilişkisi, açıklama türleri ve olasılıksal akıl yürütme gibi çağdaş başlıklarla bağlantı kurarak literatüre dengeli bir katkı sunar. Gelecek araştırmalar için, Hume'un çağdaşları (Reid, Beattie, Campbell) ile sistematik karşılaştırmaların genişletilmesi; ince ayar argümanının farklı olasılık modelleriyle (Bayesçi çerçeve vb.) değerlendirilmesi ve "kötülük" itirazının tasarım argümanından bağımsız ahlâkî-teolojik tartışmalarla ayrıştırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Din Felsefesi; Deliller; Teleolojik Delil; Analogik Akıl Yürütme; David Hume

Öne Çıkanlar

- Hume'un teleolojik argüman eleştirileri kapsamlı olmakla birlikte kesinliği tartışmalıdır.
- Analoji eleştirisi modern ince ayar argümanı karşısında zayıflamaktadır.
- Hume'un çoklu tasarımcı ihtimali spekülatif olup empirik temeli güçlendirilmelidir.
- Kötülük problemi teleolojik delili zayıflatmaz, sadece ahlaki nitelik tartışması yaratır.
- Hume'un şüpheliği teleolojik argümanların kendilerini geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.

Atıf Bilgisi

Pakoğlu, Abdullah. "David Hume'un Teleolojik Argüman Eleştirisinin Eleştirisi". *Eskiyeni* 62 (Haziran 2026), 953-974.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1597037>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	5 Aralık 2025
Kabul Tarihi	29 Haziran 2026
Yayın Tarihi	30 Haziran 2026
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

A Critique of David Hume's Critique of the Teleological Argument

Abdullah Pakoğlu

0000-0002-1584-4164

apakoglu@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Studies, Division of Philosophy of Religion, Sivas, Türkiye
ror.org/04f81fm77

Abstract

Purpose: This study aims to demonstrate that, although David Hume's criticisms of the teleological argument (the argument from design) in his *Dialogues Concerning Natural Religion* are often presented in philosophical literature as having a conclusive force capable of dismissing the argument, these critiques, while formidable, rest on debatable assumptions. To this end, the study also examines how methodological differences between the historical form of the teleological argument and its contemporary variants—particularly those based on "fine-tuning"—alter the scope of Hume's critiques.

Method: Employing a qualitative research methodology, this study utilizes the secondary literature on Hume's primary text as its data source. Comprehensive literature reviews of theses, articles, and books were conducted across national and international databases. Given the scarcity of studies directly focusing on a critique of Hume's teleological objections, the textual analysis was rigorously deepened from a critical perspective. For data analysis, descriptive and conceptual content analyses were used in conjunction to reconstruct Hume's argumentative frameworks, premise–conclusion relationships, and alternative explanatory burdens (such as probability, explanatory power, and simplicity).

Findings: The findings reveal that Hume's critiques do not entirely refute the teleological argument: (i) the analogy critique loses its efficacy in the face of modern fine-tuning and probabilistic inference approaches; (ii) the "multiple designer" hypothesis is a speculative extension that lacks an empirical basis; (iii) the objection from evil or defective design pertains to a separate debate concerning the moral attributes of the designer rather than the core inference of a designer's existence; and (iv) Hume's scepticism provides a methodological catalyst for the evolution of teleological arguments into more refined forms.

Conclusion: The study concludes that Hume's critiques should be read not as a definitive rejection within contemporary philosophy of religion, but as a critical threshold that transforms the argument. This reading offers a balanced contribution to the literature by intersecting with contemporary discourses on the science–religion relationship, modes of explanation, and probabilistic reasoning. For future research, it is suggested that systematic comparisons with Hume's contemporaries (Reid, Beattie, Campbell) be expanded; that the fine-tuning argument be evaluated through alternative probability models (e.g., the Bayesian framework); and that the problem of evil be distinguished from design-independent moral-theological debates.

Keywords

Philosophy of Religion; Arguments; Teleological Argument; Analogical Reasoning; David Hume.

Highlights

- Whilst Hume's critiques of the teleological argument are comprehensive, their conclusiveness remains debatable.
- The analogy critique is weakened in the face of the modern fine-tuning argument.
- Hume's hypothesis of multiple designers is speculative and lacks a robust empirical basis.
- The problem of evil does not undermine the teleological argument itself; it merely shifts the debate toward the designer's moral qualities.
- Hume's scepticism paved the way for the development of more sophisticated teleological arguments.

Citation

Pakoğlu, Abdullah. "A Critique of David Hume's Critique of the Teleological Argument". *Eskiyeni* 62 (June 2026), 953-974.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1597037>

Article Information

<i>Date of submission</i>	5 December 2025
<i>Date of acceptance</i>	29 June 2026
<i>Date of publication</i>	30 June 2026
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İskoç Aydınlanmasının önde gelen filozoflarından David Hume (öl. 1776) tâbî olduğu ampirist geleneğe uygun bir tutumla metafizik ve din konularına, özellikle de Tanrı'nın varlığıyla ilgili argümanlara yönelik sert eleştirileriyle tanınır. Onun en meşhur felsefî itirazlarından biri olan teleolojik argümana (tasarım argümanına) yönelik değerlendirmelerinin, felsefe tarihinde önemli bir yer edindiği ve hatta teleolojik delilin ikna ediciliğini ciddi ölçüde zayıflattığı yönündeki kanaat, felsefî literatürde genel kabul görmektedir.

Bu iddialı konumundan dolayı dikkatimizi çeken ve üzerinde çalışmaya sevk eden bu eleştirileri değerlendirmeye geçmeden önce, Hume'un teleolojik delille ilgili görüşlerini ya da eleştirilerini eleştirmeyi konu alan tez, makale ve kitap olup olmadığı araştırıldı. Bu tarama neticesinde, konuyu kelimadan ilmi açısından ele alan bir yüksek lisans tezi¹ dışında doğrudan Hume'un eleştirilerini eleştirmeyi konu alan bir eserle karşılaşmadı. Yurt dışı çalışmalarda ise konumuzla ilgili sayılabilecek, Abbas Yazdani'nin; Murteza Mutahhari'nin teleolojik delile dair düşüncelerini ele aldığı ve burada Hume'dan bahsettiği, konumuzla dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek bir makaleye² ulaşılabildi. Hume gibi İskoç olan ve onun çağdaşları olarak değerlendirilebilecek filozof Thomas Reid (öl. 1796)³, filozof ve şair James Beattie (öl. 1803)⁴ ile filozof ve din adamı George Campbell'in⁵ eserleri de dolaylı da olsa konumuzla ilgili sayılabilecek kitaplar idi. Open Access Theses and Dissertations'ta (<https://oatd.org/>) yapılan araştırmada da yine konumuz ile doğrudan alakalı bir teze rastlanılmadı. Bu araştırmalar neticesinde, Hume'un teleolojik delil eleştirisini kritik etme bağlamında -ilk dönem haricinde- doğrudan bir eser kaleme alınmadığını söylemek mümkündür. Böylesine önemli bir konunun ihmal edilmesi; sürekli olarak onun teleolojik delil eleştirisinin dile getirilip bu eleştirilere karşı bir eleştirinin yapılmamış olması dikkat çekici bir durumdur. Burada, Hume'un bu eleştirilerini onun “inançsızlığı”na yorarak onu kendi tarafında görmek isteyen aydınlanma düşüncesinin dine mesafeli duran ve felsefeyi domine eden kanadın, Hume'u akademiye bu çerçevede aktarmalarının ve güçlü bir karşı görüşe de mahal bırakmak istememelerinin etkili olduğu düşünülebilir. Öyle ki, Hume'un dinle olan bağının zayıflığına ve daha da ötesi onun ateist olduğuna dair kanaatini dile getiren Paul Russell⁶ ve onun gibi düşünenlerin görüşlerine sıkça rastlamak mümkündür.

¹ Esra Nur Selamet, *Teleolojik Delile Yöneltilen Eleştirilerin Kelami Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

² A. Yazdani, “Hume's Criticisms of the Analogical Account of the Teleological Argument and an Assessment of Motahari's Rejoinders”, *Metaphysics (University of Isfahan)* 2/5 & 6 (2010), 105-120. Farsça yazılmış olan bu makalenin İngilizce özetine göre; Motahari, bazı eserlerinde Hume'un eleştirilerini çürütmeye çalışmış olsa da diğer eserlerinde Hume'un teleolojik argümanın analojik açıklamasına ilişkin değerlendirmesini dolaylı olarak onaylamış ve nihayetinde Hume'un görüşüne yakınlaşmıştır.

³ Thomas Reid, *An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense*, ed. Derek R. Brookes (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997).

⁴ James Beattie, *The Philosophical Works*, ed. Friedrich O. Wolf. Vol. 1 (Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag, 1973).

⁵ George Campbell, *A Dissertation on Miracles: Containing an Examination of the Principles Advanced by David Hume, Esq. in an Essay on Miracles* (Edinburgh: Bell & Bradfute, 1823).

⁶ Paul Russell, *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism and Irreligion* (Oxford, GB: Oxford University Press, 2008).

Buna karşın, felsefi yazında Hume'un ateist olmadığı; onun yaptığı eleştirinin, Tanrı'nın varlığı aleyhine değil, O'nun varlığı lehine kullanılan delil(ler)in zayıflığına/kusurlarına ve "Tanrı" kavramının *kesin bir şekilde ispat edilmesinin* mümkün olmadığına dair olduğu⁷ kanaati çok sık karşılaşılan bir görüş değildir. Bu bağlamda, dilimizde de onun agnostik oluşunu ele alan bir makale⁸ dışında, hacimli ve yaygın kanaatleri dengeleyecek derecede etkili eser/lere rastlanılmamaktadır.

Bu bağlamda bu makalede; Hume'un teleolojik argümana, doğadaki görünür düzen ve amaçtan yola çıkılarak ilahi bir tasarımcının varlığının varsayılmasına yönelttiği eleştirel tutumu kritik edilecektir. Burada yapılacak analiz, Hume'un ölümünden sonra 1779'da yayınlanan ve neredeyse baştan sona teleolojik delil eleştirisi ile ilgili olan *Doğal Din Üzerine Diyaloglar*'da (*Dialogues Concerning Natural Religion*) dile getirdiği temel itirazlar etrafında şekillenmiştir. Hume, eserinde bu argümanı diyalog biçiminde işlemekte ve analogik akıl yürütmenin sınırlılıklarından yola çıkarak; tabiattan hareketle Tanrı'nın nitelikleri hakkında güvenilir bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını öne sürmektedir.⁹

Tanrı'nın varlığına ilişkin tartışmalar, insanlık tarihinin en köklü felsefi sorgulamalarından birini teşkil etmektedir. Nitekim tarih boyunca belki de hiçbir problem, Tanrı'nın varlığı meselesi kadar yoğun biçimde tartışılmamış; bu kadar farklı cevaplara konu olmamış ve bütün bu cevaplara rağmen kesin bir uzlaşıya kavuşturulamamıştır. "Tanrı var mıdır?", "Varsa O nasıl bilenebilir?", "Âlemden hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşılabilir mi?", "Tanrı yoksa her şey meşru mudur?", "İnsan aklı ilahî hakikati kavrayabilir mi?" ve "Tanrı'nın varlığı ahlakın zorunlu temeli midir?" gibi sorular, bu kadim tartışmanın farklı dönemlerde yeniden üretilen temel meseleleri olarak varlığını sürdürmektedir. En çok sorulan/sorgulanan bir diğer konu ise "evren"dir: Onun meydana gelişi, işleyişi ve akıllı bir tasarımcının imzasını taşıyıp taşımadığı da bu köklü sorular arasındadır. Bu sorular bağlamında, âleme bakıldığında şeylerin birbirleriyle aynı şeyler olduğu ya da şeylerin birbirleriyle hiçbir ilgi ve irtibatı olmadığı düşünülebilir ki bunların yanlışlığı apaçıktır. Geriye kalan üçüncü seçenekte ise; şeyler birbirlerinden ayrı olmalarına rağmen aralarında köklü bir irtibat ve ilişki vardır ki eşya (şeyler) arasındaki ilişkilerin en önemlilerinden birisi "nedensellik" ilişkisidir.¹⁰ Rasyonel ya da ampirik olarak kurulması gereken sebep-sonuç ilişkisi bizim eşyayı anlamamızdaki temel hareket noktalarındandır.

Burada, eşyayı anlamada ampirik yolu belirleyici olarak gören David Hume, eserinde, Tanrı'nın varlığına dair en güçlü argümanlardan birisi olarak kabul gören teleolojik argümana karşı, yüksek etkili eleştirilerden birisi olarak kabul edilen itirazlarını; Tanrı-âlem ilişkisinde ampirik yolla sebep-sonuç ilişkisi kurulmadığı için dile getirir. Çünkü *tasarım argümanı* olarak da bilinen bu argüman, evrendeki karmaşıklığın, düzenin ve görünürdeki amacın akıllı bir tasarımcının varlığına işaret ettiğini *rasyonel nedensellik*¹¹ çerçevesinde öne sürer, ampirik nedensellik çerçevesinde değil.

⁷ Aleksandra Davidović, "Who Speaks for Hume: Hume's Presence in the Dialogues Concerning Natural Religion", *The Belgrade Philosophical Annual* 1/34 (2021), 134.

⁸ Yaşar Türkben, "David Hume'un Agnostisizmi", *Ekev Akademi Dergisi* 15/47 (2011), 277-289.

⁹ Adem İrmak, *Çağdaş Din Felsefesinde Zamansal Teleolojik Delil* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 99; Tabibe Kaya, *Teleolojik Delilin Analogik Temeli* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 74.

¹⁰ Fevzi Yiğit, *Hikmet ve İlet: Molla Sadra'nın Nedensellik Teorisi* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018), 35-36.

¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "İllyiyet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/illyiyet#2-kelam> (01.06.2026).

Hume, bu delile itirazlarını eserindeki diyaloglarda Philo aracılığıyla dile getirir: *Analojik akıl yürütme, antropomorfizm ve evrenin düzenine ilişkin alternatif açıklamalar* şeklindeki üst başlıklarla ifade edilebilecek eleştirilerini dile getirerek delilin geçerliliğine âdeta meydan okur. Her ne kadar bu meydan okuyuş yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bazı kesimlerce dine ve Tanrı'ya karşı yapıyormuş gibi anlaşılmak istense de gerek Hume, gerekse dogmatik uykusundan uyandırdığı Immanuel Kant (öl. 1804), farklı okumalarla değerlendirildiğinde durumun tam da öyle olmadığı söylenilebilir. Örneğin Tanrı hakkında bilgi sahibi olmanın imkânı noktasında Hume ile benzer fikirlere sahip olan Kant'a baktığımızda; "onun felsefesinde Tanrı'nın varlığını inkâr değil; O'nun hakkında bu sistem içerisinde konuşmaktan imtina etme halinden söz edilebilir. Zira Kant'a göre Tanrı, fiziğin konusu gibi, somut ve tecrübî bir incelemeye tâbî tutulamayıp ya da laboratuvara sokulamadığından dolayı O'nun hakkında bilgi sahibi de olunamaz. Kant'ın epistemoloji anlayışı, tecrübî olanla sıkı sıkıya bir ilişki içerisindedir. Aynı zamanda Kant'ın bu epistemoloji anlayışı, onun metafizik anlayışına da yön veren temel saik olarak değerlendirilir."¹²

Her ne kadar başlığımız özel bir meseleyi işaret etse de ele aldığımız konu, özünde oldukça çok boyutludur: Dinî epistemoloji, akıl-din ilişkisi, din-bilim ilişkisi, inancın rasyonelliği, ateizm, kötülük problemi gibi din felsefesinin temel ve çok geniş kapsamlı konuları bu tartışmayla yakından ilgilidir. Ancak tüm bu geniş başlıkların bir makale hacminde değil, ancak müstakil bir kitap çalışmasında hakkıyla ele alınabileceği açıktır. Bu sebeple, başlığımızla doğrudan ilişkili olmayan; teleoloji kavramının tanımı ve tarihsel gelişimi, teleolojik argümanın klasik formları, delile yöneltilen klasik ve çağdaş ateist eleştiriler gibi konular detaylı bir şekilde ele alın(a)mamıştır. Burada gözetilen asıl gaye, makalenin odak noktası olan Hume'un, teleolojik delil ekseninde, iman konusundaki ampirist epistemolojisinin eleştirel analizi hedefinden uzaklaşmamaktır.

1. Teleolojik Argüman: Kısa Bir Bakış

Konumuz her ne kadar doğrudan teleolojik argüman olmasa da konumuzun temelini teşkil etmesi bakımından delile kısaca baktığımızda, bugün her ne kadar tek bir teleolojik argüman şekline bahsetmiyoruz olsak da bu argümanları; evrende gözlemlenen düzen ve amacın akıllı/şuurlu bir nedeni gerektirdiğini ileri sürdükleri noktasında birleştirebiliriz. Delilin ilk örneklerini Platon'un (öl. MÖ 347) *Yasalar* kitabında görürüz.¹³ Platon, gök cisimlerinin ve evrendeki diğer nesnelere sistematik hareketlerini dikkatli ve uzman bir gözle inceleyenlerin, o günkü toplumun beklentisinin aksine, ateizme düşmeyeceklerinden bahseder.¹⁴ Delil, daha sonra klasik formuyla, *zeki (bilinçli) olmayan varlıkların* belirli amaçlar doğrultusunda hareket ettiğini ve bunun da yönlendirici bir zekaya işaret ettiğini savunan Thomas Aquinas (öl. 1274) gibi düşünürlere kadar uzanmaktadır.¹⁵ Çağdaş dönemde ise William Paley (öl. 1805), *Doğal Teoloji* (1802) adlı

¹² Ayşe Hilal Akın, "Kant'ın Eleştirel Felsefesinde Teleolojiden Teolojiye Geçişliliğin İmkânı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1037-1051.

¹³ Plato, *The Laws*, çev. Trevor J. Saunders (Middlesex: Penguin Books, 1970), 412.

¹⁴ Plato, *The Laws*, 526-527.

¹⁵ Anthony Kenny, *The Five Ways: St. Thomas Aquinas' Proofs of God's Existence* (London: Routledge, 2003), 96; Paul Weingartner, *God's Existence: Can It Be Proven? A Logical Commentary on the Five Ways of Thomas Aquinas* (Frankfurt am Main: Ontos Verl, 2010), 95-96.

eserinde evreni bir saatle kıyaslayarak bu argümanı meşhur bir şekilde örneklendirmiştir: Buna göre, nasıl ki bir saatin karmaşıklığı bir saatçiyi işaret ediyorsa, evrenin karmaşıklığı da ilahi bir tasarımcıyı işaret etmektedir.¹⁶

Teleolojik argümanı, ortak hatlarına işaret eden genel bir ifadeyle aşağıdaki şekilde verebiliriz:

1. Evrendeki varlıklar ve topyekûn evrenin kendisi karmaşık bir düzen sergiler ve bu düzen bir amaca hizmet eder.

2. Böyle bir düzenin ve ortak bir amaca hizmet etmenin tesadüfen ortaya çıkması olası değildir.

3. Öyleyse bu evrenin akıllı bir tasarımcısı olması gerekir ki, O da Tanrı'dır.

Görüldüğü gibi delil, bir açıdan bakıldığında kıyas yoluyla sonuca ulaşmaktadır ki buna *kıyasa dayalı teleolojik argüman*, bu teleolojiyi değerlendiren insanın kendi anlayışını olaya yansıtması noktasından bakınca *antropiye dayanan teleolojik argüman* ve ince bir tasarımı öne çıkaran yönünden dolayı da *akıllı tasarıma dayanan teleolojik argüman* şeklinde farklı başlıklar altında ele alınabilmektedir.¹⁷

Teleolojik delil her ne kadar birçok kişi için sarih ve işlevsel olsa da her delile olduğu gibi bu delile yönelik itirazlar ve eleştiriler de daima olmuş, bu eleştiriler içerisinde de David Hume'un eleştirileri, her ne kadar öyle olmadığını varsayanlar olsa da¹⁸ yukarıda da ifade ettiğimiz gibi en meşhur ve en etkili olduğu düşünülen eleştirilerden sayılmıştır.

2. Hume'un Teleolojik Argüman Eleştirileri

Hume'un, *Dialogues Concerning Natural Religion* adlı eserinin neredeyse tamamında teleolojik argümana yönelik çeşitli itirazlarını dile getirdiğini ifade etmiştik.

Onun, doğada Tanrı'nın varlığı sonucuna bizi götürecek bir tasarım bulma düşüncesine yönelik bu eleştirisi, temelde, ya ilahi olanın insan zekasına çok fazla benzediğini kabul etmemiz ya da ilahi doğayı hiç bilmediğimizi kabul ederek Tanrı'nın doğasını ve niteliklerini anlamaktan vazgeçmemiz gerektiği fikrine işaret etmektedir.¹⁹

Hume'un din eleştirilerini değerlendiren bazı düşünürler, onun Hıristiyanlığa yönelik derin hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirdiğini; özellikle ruhban sınıfını rahatsız etmekten aldığı entelektüel haz ve eserlerine serpiştirdiği ince ironilerle bunu görünür kıldığını belirtirler. Bununla birlikte, Tanrı'nın varlığı meselesinde Hume'un ateist değil, daha ziyade agnostik bir tutum benimsediğine dikkat çekerler. Aynı doğrultuda, Hume'un tasarım deliline yönelttiği eleştirilerin de söz konusu delilin ikna gücünü bütünüyle ortadan kaldıracak ölçüde yıkıcı olmadığı öne sürülmektedir. Zira tasarım delilinin dayandığı düzen, amaçlılık ve uyum olgularına karşı tatmin edici bir alternatif açıklamanın ortaya konulabilmesi, Hume'un eleştirilerinden çok daha sonra, Darwinci evrim paradigmasının bilimsel ve entelektüel alanda hâkimiyet kazanmasıyla mümkün olmuştur. Bu nedenle, teistik açıklamaların karşısında güçlü bir doğal açıklama modelinin

¹⁶ William Paley, *Natural Theology, or Evidence of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature*, ed. Matthew Daniel Eddy - David Knight (Oxford: Oxford University Press, 2006), 8.

¹⁷ Michael Peterson vd., *Akil ve İnanç / Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2006), 121-132.

¹⁸ Elliott Sober, *Philosophy of Biology* (USA: Westview Press, 2nd ed., 2000), 30.

¹⁹ Silva Ignacio, "From Extrinsic Design to Intrinsic Teleology", *European Journal of Science and Theology* 15/3 (2019), 70.

sağladığı teorik güvenceye sahip ateist tutumun, Hume'un şüpheci eleştirilerinden ziyade Darwin sonrasında belirginleştiği söylenebilir.²⁰

Hume'un bu itirazlarını aşağıdaki şekilde tasnif ederek değerlendirebiliriz:

2.1. Analogik Akıl Yürütmenin Zayıflığı

Hume, öncelikle teleolojik delilin temelinde yatan analogik akıl yürütmenin geçerliliğini sorgular. Çünkü ona göre, evren ile insan yapımı nesnelere arasındaki benzerlik oldukça zayıftır. Bu sebeple o, insan yapımı nesnelere ile evren arasındaki analogiyi eleştirir ve ikisinin temelde farklı olduğunu savunur. Hume, insan deneyiminin saat, ev veya gemi gibi eserlerin tasarımıyla sınırlı olduğunu ve bu analogiyi bir bütün olarak evrene genişletmenin anlamsız olduğunu iddia eder. Zira evrenin tamamını gözlemleyemediğimiz için onun bir tasarım ürünü olup olmadığını bilemeyiz. Philo'nun diliyle o bunu şöyle belirtir:

“Doğa eserleri ile sanat eserleri arasındaki farklılık o kadar büyüktür ki, birincisi, ikincisinin nedeni hakkında herhangi bir sonuca varmak için hiçbir temel sağlamaz.”²¹

2.2. Tasarımcıların Çokluğu

Hume, teleolojik delilin Tanrı'nın mahiyeti hakkında belirleyici bir bilgi sunmadığını ileri sürer. Buna göre, evrende gözlemlenen düzen ve amaçlılık bir tasarımcıya işaret etse bile, bu tasarımcının bir mi yoksa birden fazla mı olduğu, yahut ahlaki bakımdan iyi mi kötü mü olduğu hususunda delil sessiz kalmaktadır. Dahası Hume, delilin temelini oluşturan analogi tutarlı biçimde takip edildiğinde, gemi gibi karmaşık eserlerin çoğunlukla kolektif bir faaliyetin ürünü olmasından hareketle, evrenin de tek bir tasarımcıya değil, birden fazla tasarımcıya atfedilebileceğini ileri sürmektedir.²² Bu düşünce de *tek Tanrı* varsayımına meydan okuma olarak değerlendirilmektedir.

2.3. Kötülük Problemi

Hume, kötülüğün ve acının varlığını, varsayılan tasarımcının niteliklerini sorgulamak için kullanır. Ona göre bu tür kusurları olan bir dünya, her şeye gücü yeten ve iyiliksever bir tasarımcı kavramıyla tutarsızdır.²³

2.4. Antroposentrik Önyargı

Hume, insanın, *zekâ* ve *amaç* gibi tanıdık kavramları bilinmeyene yansıtma eğilimini eleştirir. Evrenin düzenini ilahi bir akla atfetmenin antropomorfik düşüncenin bir sonucu olduğunu öne sürer.²⁴

2.5. Alternatif Açıklamalar

Son olarak Hume, evrenin düzeni için kendi kendini organize eden bir evren olasılığı gibi alternatif açıklamalar önerir. Bir tasarımcıya başvurmanın gerekliliğine meydan okur.²⁵

²⁰ Anthony Kenny, *Modern Felsefe'nin Yükselişi / Batı Felsefesinin Yeni Tarihi 3. Cilt*, çev. Volkan Uzundağ (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 330.

²¹ David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, ed. Henry D. Aiken (New York: Hafner Publishing Co., 1962), 21-23.

²² Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, 39-40, 42.

²³ Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, 66, 71.

²⁴ Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, 33, 37.

²⁵ Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, 54.

3. Hume'un İtirazlarının Eleştirisi

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, her ne kadar eleştireceğimiz yönleri bulunsa da Hume'un eleştirileri yalnızca titiz ve kapsamlı olmaları yönüyle değil düşünen hemen her insan için de kıymetlidir. Çünkü onun bu itirazları çerçevesinde tartışırken aklın epistemik sınırları hakkında daha önce farkına varılmayan noktalar fark edilir ve bunlar üzerine düşünmeye ve sorgulamalar yapılmaya başlanır. Elbette bu noktalarda görülen açıklanmaya muhtaç durumlar bir septik için farklı, bir teist için farklı anlamlar ifade etse de hakikat arayıcısı herkes için bir kazanç söz konusudur.

Hume'un eleştirileri temelde epistemik bir zemine dayanır ve bilgimizin nasıl oluştuğuna, sınırının ne olduğuna ve neyi bilebileceğimize dair sorulara verilen teistik cevapları kendi felsefesi çerçevesinde değerlendirir. Bir septik olarak kendi genel felsefesiyle tutarlı kalmaya çalışan Hume, bu katı tutumuyla -kanaatimizce- bilgi sınırını/ kaynaklarını daraltmakta ve bu da onu yer yer tartışılabilir fikirlere sevk etmiş gözükmektedir.

Teleolojik delile yönelttiği eleştirilerini incelediğimizde, Hume'un itirazlarının; hatalı/eksik varsayımlara dayandığı, olasılıksal akıl yürütmenin gücünü göz ardı ederek, ân ile geçmiş arasında bağ kurmada başarısız olduğu şeklinde ifade edilebilecek problematik sorunlar taşıdığı söylenebilir. Hele de teleolojik argümandaki ince ayar gibi çağdaş gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, bugün Hume'un iddialarındaki bu zayıf yönler için düşünceler daha da güçlenebilmektedir.

Ancak öte yandan, teleolojik argümanların modern versiyonları (ince ayar dahil) rasyonel bir dayanak sunsa da çağdaş felsefede kimi çevrelerde bu argümanların 'gücü' tartışmalıdır. Örneğin Oppy, başarılı bir felsefi argümanın makul ve rasyonel bir karşıt görüşlüyü (agnostik veya ateisti) ikna edecek zorunluluğa sahip olması gerektiğini ima eder.²⁶ Oppy'nin analizine göre, teleolojik argümanlar teistlerin kendi inançlarını rasyonel olarak gerekçelendirmeleri için işlevsel olsa da natüralist bir dünya görüşüne sahip olan makul birini teizme geçmeye zorlayacak ontolojik kesinlikten yoksundur. Evrendeki hassas ayar olgusu, natüralist bir çerçevede bir 'tasarım' kanıtı olmaktan ziyade, ya henüz keşfedilmemiş fiziksel yasaların bir sonucu ya da açıklama gerektirmeyen temel bir gerçeklik olarak kabul edilebilir.²⁷ Görüldüğü gibi Oppy, karşı tarafı ikna sorumluluğunu ve açıklayamadıkları şeylerin, açıklanmaya ihtiyacı olmayacak kadar açık bir gerçeklik olarak kabul edilmesi gerekliliğini teizme yükleyerek kendi üzerinde bir yük bırakmamaktadır.

3.1. Analogik Akıl Yürütmenin Savunusu

Analogik akıl yürütme, hayatın her safhasında sıkça kullandığımız ve kullanmak zorunda olduğumuz bir yöntemdir. Öyle ki, örneğin hemen herkesin değer ve önem verdiği modern bilim, analogilerin, hipotez üretme ve modelleme yapmada vazgeçilmez olduğunu gösterir. O hâlde burada asıl mesele, analoginin gücü ve kapsamı hakkındaki yargılarımızdır.

Analojiyi kullanan teleolojik argümanda William Paley sonrası tasarım savunuları, evrende gözlemlenen kaba benzerliklerden hareketle yürütülen analogilerden ziyade; evrenin başlangıç koşullarını merkeze alan 'ince ayar' iddialarına evrilmiştir.

²⁶ Graham Oppy, *Arguing about Gods* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), XV.

²⁷ Oppy, *Arguing about Gods*, 234-235.

Bu noktada örneğin Richard Swinburne (doğ. 1934), teleolojik delili yeniden formüle eder: (i) Basit doğa yasalarıyla yönetilen bir evrenin varlığı (zamansal düzen) ve (ii) bu yasaların/koşulların bilinçli yaşam için elverişli olması (mekânsal düzen), Tanrı varsayımı altında beklenebilir²⁸; dolayısıyla Tanrı yoksa bu durum daha düşük olasılıklıdır. Böylece çıkarım, “benzetim”den çok **olasılık ve en iyi açıklama** mantığına taşınır. Ancak elbette ki bu “en iyi açıklama” Tanrı’ya inananlar için geçerlidir. Dünyamızda hayatın var oluşuyla ilgili Tanrı dışında birçok şey; örneğin gezegenlerin tohumlar saçması ve bu tohumlardan bir kısmının dünyamıza gelmesi yahut küçük yeşil adamlar tarafından yaratılması veya başka gezegendeki canlıların dünyayı tohumlayacak sporlar taşıyan roket göndermesi gibi uçuk sayılacak fikirlerin, “yeter ki Tanrı olmasın da ne olursa olsun” dercesine birçok kişiye daha makul gelebildiği görülmektedir.²⁹ Hem de bu fikirler ne ampirik ne de rasyonel güçlü temellere sahip olmadıkları hâlde. Bu tutumlarına rağmen yukarıdaki “olasılık” ise, teleolojik argümanı ve daha ötesinde Tanrı’yı inkâr eden için bir fırsat olarak görülür. Onlara göre teistin bu konudaki düşüncesi âdeta şöyledir:

“Evet, ince ayarla şekillendirilmiş bir evren yaratma *olasılığı* yüksek olan bir şeyin de var olduğunu *varsayalım*... Evet, işte bu iyi bir açıklama.”³⁰

Burada, teistin iki olasılıkla yani birinci varsayımına ikinci varsayımını destek göstererek bir açıklama yapmaya çalıştığı dolayısıyla da “kerameti kendinden menkul” bir durumun var olduğu iddia edilmektedir. Ancak dikkatlice bakıldığında burada inanan açısından iki varsayım söz konusu değildir. Zira inanan, özellikle ikinci varsayım olarak ifade edilen “yaratma olasılığı yüksek olan bir şey”le kastedilen Tanrı’yı bir varsayım olarak görmemekte, onun varlığına *iman etmektedir*. Bu iman da “o da olabilir, bu da olabilir ama ben bunu seçtim” şeklinde ikircikli bir durum değildir. Burada natüralist ön kabuller ya da bir başka ifadeyle metafizik öncülleri dışlayan yaklaşımlar, ya “imanın gayba dair oluşu” mahiyetini değerlendirmemekte ya da bunu göz ardı etmeyi tercih ediyor görünmektedirler.

William Paley ve Richard Swinburne gibi teleolojik argümanın daha sonraki savunucuları, insan yapımı eserler ile doğal fenomenler arasındaki analojinin geçerli olması için analojinin mükemmel olması gerektiğini iddia etmektedirler. Paley’in yazdığı gibi, temel benzerlik, *karmaşık, amaca yönelik yapıların varlığında yatmaktadır*.³¹ Ayrıca makinenin mükemmel olması, hangi amaçla yapıldığını göstermek için gerekli değildir; cevabı aranan tek soru makinenin herhangi bir amaçla yapıp yapılmadığı ise bu mükemmellik beklentisi daha da az gereklidir.³²

²⁸ İrmak, *Çağdaş Din Felsefesinde Zamansal Teleolojik Delil*, 120.

²⁹ Hasan Özalp, *Tanrı ve Tasarım* (Ankara: Otto, 2015), 147-148.

³⁰ Ateist düşünürlerin teistik 'En İyi Açıklamaya Yönelik Çıkarım' (Inference to the Best Explanation) yöntemine getirdiği bu eleştirel bakış, teizmin evrendeki karmaşıklığı açıklamak adına kendisi daha büyük bir açıklama muhtaçlığı barındıran aşkın bir varlığı kolayca varsaydığı iddiasına dayanır. Bu minvalde Küng'e yöneltilen eleştiri için bkz. John Leslie Mackie, *The Miracle of Theism: Arguments for and against the Existence of God* (Oxford: Clarendon Press, 1982), 249; benzer bir argümantasyonun popüler/biyolojik bir çerçevede Dawkins tarafından yapılır: Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009), 120-122.

³¹ Paley, *Natural Theology*, 13.

³² Paley, *Natural Theology*, 8.

Swinburne, argümanı olasılıksal terimlerle çerçeveleyerek bir yaklaşım geliştirir. Bir tasarımcı hipotezinin, evrendeki gözlemlenen düzen için şans ya da zorunluluktan daha iyi bir açıklama sağladığını düşünmemize imkân sağlayan bir görüş öne sürer ve şöyle der: “(Bizim bakış açımızdan) en tuhaf amaçlara sahip bir tasarımcı olabilir. Örneğin, çirkin ve kaotik evrenler yaratmak gibi. Ancak, belirli amaçlara sahip belirli türden tasarımcıların diğerlerine göre var olma olasılığının daha yüksek olduğunu varsaymak için önsel bir nedenimiz varsa, tasarımdan yola çıkan herhangi bir argüman geçerli olabilir. Ben, geleneksel özelliklere sahip bir Tanrı'nın varlığının, başka tür tasarımcıların varlığı hipotezinden daha basit bir hipotez olduğunu ve bu nedenle böyle bir tasarımcının varlığının a priori daha olası olduğunu savundum.”³³ Swinburne burada doğrudan analogi yerine açıklayıcı güce odaklanmaktadır.

Bunlara ilaveten Hume, teleolojik delilde makineden makine yapımına geçişi mümkün kılan akıl yürütmenin, benzer şekilde evrendeki düzen ve parçalardan hareketle bir evren tasarımcısına ulaşmak amacıyla kullanıldığını; ancak bu çıkarımın bilgi değeri taşıyan zorunlu bir sonuç değil, alışkanlığın şekillendirdiği psikolojik bir beklenti olduğunu savunmaktadır. Çünkü insan tecrübesi, eserler ile onların müellifleri arasındaki ilişkiyi doğrulayan çok sayıda örneğe dayanırken, evrenin meydana gelişi yahut yaratılışı hakkında karşılaştırma yapmaya imkan verecek herhangi bir deneyimi bulunmamaktadır. Bu nedenle Hume'un itirazı; evren ile insan yapımı nesnelere arasındaki analoginin zayıflığına, evrenin tek ve eşsiz oluşuna ve bütünüyle gözlem konusu yapılamayışına yöneliktir. Ancak Hume bu düşüncesiyle, kendisini bağlayan bir zor duruma sürüklenmektedir. Şöyle ki; nasıl ki teleolojik delili savunan kişi evrenin tamamını gözlemleyemiyorsa ve bu sebeple de onun bilgisine güvenemiyorsak yine evrenin tamamını gözlemleyemeyen septiğin öne sürdüğü “bu bilgiye güvenilmez” bilgisine niçin güvenelim? Aynı şekilde, evrenin tamamını gözlemleyemeyen birisinin “evrenin bir makineden farklı ve biricik olduğu” bilgisinin doğruluğunun empirik kaynağı nedir? Görülüyor ki, Hume da aslında bir analogi yapmaktadır ve kendi bilgisinin doğruluğunun dayanağı yine kendisidir.

Burada sorun yalnızca bilginin doğru olup olmaması da değildir. Asıl problem, kendisi de ihtimalli olan bu bilginin bizi bir ufuk darlığına sevk etmesi ve bize bir açılım da sunmamasıdır. Burada “eleştirinin/felsefenin böyle bir görevi var mı?” şeklinde bir karşı itiraz yöneltilebilir. Ancak aklın, Aristoteles'in de *Metafizik*'in girişinde ifade ettiği gibi “doğal olarak (yapısı/fitratı gereği) bilmek istediği” unutulmamalıdır. Eğer sonunda bir şey bilemeyecekse, insanı bilmeye dair eylemde bulunmaya motive edecek bir sebep bulunabilir mi? Ayrıca insanların *cevapsız* ve *ortada bırakılmışlık* hissiyle baş başa bırakılmaları felsefeye dair güvensizliği besleyebilecektir. Paul Russell'ın, eserinin başlangıç sayfalarında Cicero'nun *Tanrıların Doğası* adlı eserinden alıntılıdığı şu cümle de bu kaygıya benzer bir düşüncüyü ifade ediyor gözükmektedir: “Felsefede henüz tatmin edici bir cevap bulunamayan birçok soru vardır. Ancak ‘tanrıların doğası’ sorusu, bunların en karanlık ve en zor olanıdır. Bu konuda en bilgili insanların görüşleri o kadar çeşitli ve çelişkili ki; ‘felsefenin, cehaletin çocuğu olduğu’ sözünün doğruluğuna insanı ikna etmeye yeter.”³⁴

³³ Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 348.

³⁴ Russell, *The Riddle of Hume's Treatise*, 7.

Burada Hume'un bir diğere eleştirisine işaret etmek gerekirse o da teistlerin âlemi bir makineye benzettiği ancak âlemin yapısının farklı olduğu iddiasıdır. Bu ikisi arasında elbette Hume'un da işaret ettiği gibi yapısal farklılıklar vardır ve teistler âlem ile makinenin meydana geliş biçimini kıyaslıyorlarsa bu konuda Hume haklı görülebilir. Ancak Plantinga'nın da ifade ettiği üzere bu farklılıkların argümanı bozduğunu düşünmek için bir neden yok gibi görünmektedir.³⁵ Nitekim burada; teistlerin kurdukları analogideki benzeşme yönü, âlem ile makinenin *yapılış şekilleri* değil, *işleyiş tarzları* ile ilgili olup bu ikisinin ayrımının yapılması gerekmektedir. Bu benzetmede benzeşen yön; ikisinde de kurulan bir *sistemin* işlemedir. Ve sistemlerin, bir tasarımcısı olmadan var olabileceklerini düşünmek, her şeyden önce Hume'un felsefesinin temeli olan ampirik tecrübeye aykırı bir tutum olarak gözükmektedir. Zira insanlık tecrübesinin binlerce yıllık birikiminde gözlemlenmemiş *kendi kendine bir sistem inşasının*, yalnızca salt hipotetik bir ihtimalle doğrulanacağını düşünmek, temellendirilemeyen bir iddiayı binlerce yıllık bu tecrübenin üstüne koymak rasyonel olmayan bir tutum olarak değerlendirilebilir. Burada ayrıca kıyaslanan şeylerin mahiyet itibarıyla kıyaslanmasında da aklın ilkelerine göre bir mahzur görünmemektedir. Kaldı ki kıyaslanan âlem kendisine benzetilen makineden yapı itibarıyla daha az karmaşık değildir. Öyleyse daha basit bir yapı bile bir ustasız/nedensiz meydana gelemiyorsa çok daha karmaşık bir yapının yapıcısı olmadan meydana gelmeyeceğini düşünmek rasyonel bir düşünme olarak değerlendirilebilir.

Bunlara ilaveten yine aklın ilkeleri gereği; “bir şeyin tamamını bil(e)meyince bilinenin terkin beklemek” de akla uygun bir tutum olarak gözükmemektedir. Üstelik bilinen kısmın yanlışlığını gösterir açık ve nesnel bir gerekçe de bulunmamaktadır. Böyle bir beklentinin yanlışlığı, İslam düşünce geleneğinde yer alan *مَا لَا يَدْرِكُ كَلْمَهُ لَا يَتْرُكُ كَلْمَهُ* yani “Bir şey bütünüyle elde edilmezse, tamamen de terk edilmez” ilkesinde de görülür.³⁶ Ayrıca eleştiride dile getirilen bu husus, bilimsel bilgi ile de uyumlu gözükmemektedir. Zira, oluşan bilimsel bilgi; şu an elde edilen ve yarın aksinin ispat edilebileceği baştan kabul edilen empirik bilginin, bilinenden bilinmeyene yapılan kıyas ve tümevarımıyla vücut bulmaktadır. Hayatımızın büyük çoğunluğunu analogilerle yürüttüğümüzü göz önünde bulundurduğumuzda bu tutumun pratik bir zorluğu olduğu da görülecektir ki bu durumu aşağıdaki hikâyeye vezir bir şekilde özetlemektedir:

“Bir mantıkçı pozitivist eşiyile birlikte bir tren yolculuğuna çıkmış. Mantıkçı pozitivistin eşi trenin penceresinden etrafı seyrederken eşine şöyle seslenmiş: ‘hayatım bakar mısın karşı bayırda otlayan koyunların hepsi ne güzel tıraşlanmış’. Mantıkçı

³⁵ Alvin Plantinga, *God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God* (Ithaca: Cornell Univ. Pr, 1994), 107.

³⁶ Bu ifade, lafzen âyet ya da hadis olmasa da bir kural olarak İslam düşünce geleneğinde yer almış, aklın ilkelerine uygun bir söz olarak sıklıkla dile getirilmiş olup son kelimesi aynı anlama gelen farklı rivayetler de aktarılmıştır. İfadenin hadis olmadığı ile ilgili olarak bkz. el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs ammâ'stehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs* (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, h. 1351), 2/196. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabiyye* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1. baskı, 2008), 740; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002), 4/1339; Necmeddin Muhammed el-Çazzî, *İtkân mâ Yuhsin mine'l-Ahbârî'd-Dâire 'ale'l-Elsün* (Kahire: el-Fârûku'l-hadîs, 1995), 2/516; Abdullatif b. Suûd es-Sarâmî, “Kâide 'mâ lâ yudrekü küllühû lâ yutrakü cüllühû': Te'silen ve tatbîkan”, *Mecelletü Câmîatü'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye: Ulûmü's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye* 2008/6 (Ocak 2008), 166-243.

pozitivist eşin buna verdiği karşılık ilginç olmuş: ‘ama hayatım, koyunların sadece bize bakan yönü tıraşlanmış’.

Bu öyküde de görüldüğü gibi insan sadece görünenlere takılıp akıyla görünmeyen hakkında düşünmezse dar bir alan içerisinde hapsolüp kalır. Oysa akıl metafizik üzerinde düşünmeye başladığında gerçek özgürlüğün tadına varır.”³⁷

Özetle ifade edecek olursak Plantinga'nın da dediği gibi “parçalardan bütüne doğru bir şekilde argüman üretilemeyeceği şeklindeki genel sonuç yanlıştır. Her şey söz konusu olan belirli bütün ve parçalara bağlıdır.”³⁸

3.2. Tasarımcıların Çokluğunun Ele Alınması

Hume'un, “hadi tasarımı kabul ettik diyelim neden bu tasarımcı birden fazla olmasın” şeklindeki itirazı ve bir anlamda çoklu tasarımcı önerisi gerçeğe ait olmayan spekülative bir düşünceyi ifade eder ki Hume da zaten bunu bir varsayım olarak öne sürmektedir.

Ancak burada konuyu salt farazi düşüncelerle değil, konunun bağlı olduğu empirik verileri değerlendirmekle sonuca ulaşmaya çalışmak hem Hume'un da felsefesine daha uygun hem de anlaşılması ve uzlaşılması daha mümkün bir yöntem olarak gözükmektedir. Tasarımcı ya da tasarımcıların eserleri önümüzde durmaktadır. Bunlar üzerinde iz sürmeden tasarımcının tek ya da çok olduğuna karar vermek eksik bir soruşturma olacaktır. Öyleyse şimdi bunu deneyelim:

Biliyoruz ki her akıl farklıdır ve bu farklılıktan kaynaklı kendine özgü bir üslubu vardır. Bu sebeple akıllı varlıkların ürettikleri eserlerde mutlaka az ya da çok farklılıklar bulunur. Ancak akıllı olmayan makineler, kendilerine yüklenen program neticesinde birbirleriyle aynı ürünler verebilmektedir. Bu bağlamda örneğin bir kitap ya da tezi okuduğumuzda onun bir kişinin mi yoksa birkaç kişinin kaleminden mi çıktığını hissedebiliriz. Şimdi evrene baktığımızda, burada birkaç eser sahibinin varlığını hissettirecek bir durum gözlemlenmekte midir? Buna kesin bir cevap vermek zor görünmektedir. Buna mukabil evrenin tek elden çıkmış bir eser olmasının daha makul bir durum olduğunu söylemeye imkân tanıyacak işleyişlerle muhatap olduğumuzu yani burada kozmik bir teleolojinin de bulunduğunu iddia edenlerin güçlü örnekleri görülebilir. Nitekim Frederich Robert Tennant (öl. 1957) teleolojik delile yaptığı katkıda buna işaret eder ve âlemde topyekûn bir ilerlemenin var olduğunu, bir tarafın ilerleyip diğer tarafın kısır kalmadığını ve bunun kozmik teolojinin kabulü ile anlamlandırılabilirliğini ifade eder.³⁹ Tüm bunlar bize eserin, birden çok değil tek bir müessirinin bulunduğunu düşünmenin daha rasyonel bir tutum olduğunu gösterebilir. Aksini ispat edecek empirik bir veri de olmadığına göre Ockhamlı William'ın Usturası'na bağlı kalarak “tüm olasılıkların eşit olduğu ortamda, en basit açıklama doğruya en yakın olandır” ilkesinden hareketle tek bir tasarımcının daha makul bir hipotez olduğu görüşü dile getirilebilir. Ayrıca evrende işleyen doğal yasaların birliği ve tutarlılığı, tekil, akıllı bir neden kavramının öne çıkmasını daha çok destekler gözükmektedir. Epistemolojide doğrudan gerçekçi empirizmi savunan Ockham'a göre insanlar, nesnelere, doğuştan gelen hiçbir fikir yardımı olmadan “sezgisel biliş” yoluyla algırlar. Bu algılar

³⁷ Tuncay İmamoğlu, *Felsefeyi Öykülerde Aramak* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2025), 33.

³⁸ Plantinga, *God and Other Minds*, 98.

³⁹ Frderick Robert Tennant, *Philosophical Theology* (Norwich: Cambridge University Press, 1956), 2/104.

tüm soyut kavramlarımızı ortaya çıkarır ve dünyayı öğrenmek için bize bir şeyler sunar.⁴⁰ Bu bağlamda yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu müşahede ettiği evrenin tek bir tasarımcısı olduğunu sezgisel bilişiyile hissedenden birisinin bu kanaati oldukça rasyonel bir zemine oturuyor gözükmektedir.

Bununla birlikte, teleolojik argümana yönelik çağdaş itirazlarda “yalınlık” ilkesinin natüralist ve ateist düşünürler tarafından teizm aleyhine kullanıldığı da görülmektedir. Çağdaş analitik din felsefesinde ateizmin en güçlü savunucularından birisi olan Graham Oppy, *The Best Argument Against God* adlı eserinde, natüralizmin teizme kıyasla daha basit ve ontolojik olarak daha ekonomik bir ‘büyük resim’ sunduğunu savunur.⁴¹ Oppy’ye göre, evrenin varlığını ve mevcut düzenini açıklamak için fiziksel gerçekliğe ek olarak doğüstü, sonsuz ve mükemmel bir fail (Tanrı) postüle etmek, açıklayıcı bir avantaj sağlamaz; aksine Ockham’ın Usturası gereği ihlal edici bir ontolojik fazlalıktır. Bu bakış açısına göre ateizm, teleolojik verileri reddetmez, ancak bu verilerin teistik bir metafiziğe sığramadan da salt natüralist çerçevede daha sade bir biçimde açıklanabileceğini ileri sürer.⁴²

3.3. Kötülük Sorununu Uzlaştırmak

Öncelikle konumuz burada doğrudan kötülük problemi olmadığı için yalnızca konunun teleolojik delili ilgilendiren kısmını ele almakla yetineceğiz.

Hume’un âlemde düzen/tasarım değil bir düzensizlik/kötülük olduğu yönündeki karşı argümanının, âlemde tasarımın dolayısıyla tasarımcının varlığı ile tasarımcının ahlaki değerlendirmesini birbirini ilzam eden iki unsur olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Halbuki, teleolojik argümanın, tasarımcının ahlaki açıdan mükemmel olması gerektiğine dair doğrudan bir iddiası yoktur. Elbette mükemmel bir tasarım kuran varlığın kendisinin de ahlak dahil, her açıdan mükemmel olması beklenir olmakla birlikte argümanın temel iddiası, yalnızca, tasarımın bir tasarımcıyı ima ettiğini ileri sürmektir.

Kaldı ki, konunun bu yönüne bir-iki cümle ile değinecek olursak, bizim kötülük olarak değerlendirdiğimiz olayların tasarımın içinde anlamlı bir parça olması ihtimali de önemli bir iddiayı içinde taşır. Bizim değerlendirmelerimizin nihâî anlam taşıması, epistemik anlamda insan olarak böyle bir yetkinliğimizin bulunmayışı burada da kesin değil daha ihtiyatlı bir dil kullanmayı zorunlu hâle getirir.⁴³ Hume’un daha önce geçen, “neden tek Tanrı olmak zorunda” iddiası hatırlandığında onun burada tekil bir Tanrı’yı kötülükten sorumlu tutması da dikkatleri çeken ve kritik edilmesi gereken bir husus olarak değerlendirilebilir.

Hume’un itirazlarına ilaveten, bu noktada teleolojik argümanın Bayeşçi (olasılıksal) formuna yönelik en güçlü çağdaş itirazlardan biri, Paul Draper’ın, kötülük problemini olasılık teorisi üzerinden yeniden kurguladığı ‘delilci’ yaklaşımıdır. Draper, teistlerin ‘biz Tanrı’nın acıya neden izin verdiğini bilemeyiz’ şeklinde ifade edilebilecek şüpheli teizm savunmasını Bayes teoremiyle uzunca eleştirir,⁴⁴ teistlerin kullandığı Bayeşçi mantığı

⁴⁰ Sharon Kaye, “William of Ockham”, *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 05 Haziran 2025).

⁴¹ Graham Oppy, *The Best Argument against God* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013), 25-27.

⁴² Oppy, *The Best Argument against God*, 32.

⁴³ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 101-102.

⁴⁴ Paul Draper, “Pain and Pleasure: An Evidential Problem for Theists”, *The Evidential Argument from Evil*, ed. Daniel Howard-Snyder (Bloomington: Indiana University Press, 1996), 15-17.

tersine çevirerek, evrendeki acı ve hazzın biyolojik dağılımını analiz eder. Draper'a göre, gözlemediğimiz biyolojik anlamda faydasız acı ve ıstırapın biyolojik işlevselliği, mutlak iyi ve her şeye gücü yeten bir 'Teizm' hipotezi altında son derece düşük bir olasılığa sahiptir. Buna karşın aynı veriler, evrenin ve doğanın bilinçli canlıların refahına veya acısına karşı tamamen duyarsız olduğu bir natüralist 'Kayıtsızlık Hipotezi' altında çok daha beklendiği bir durumdur.⁴⁵ Dolayısıyla Draper'ın analizi, Hume'un geleneksel 'kusurlu tasarım' itirazını modern bir olasılık problemine dönüştürür. Ateistlere göre, kozmolojik ince ayar teizmin olasılığını artırsa bile; biyolojik acı gerçeği (toplam kanıt ilkesi⁴⁶ gereği) natüralizm lehine çok daha ağır basan bir rasyonel veri sunmaktadır⁴⁷

Son olarak, olasılık temelli bu argümanlara metodolojik bir şerh düşmek gerekirse Bayesçi bir analizde sonucun yüksek çıkması, sadece kanıta değil, aynı zamanda o hipotezin başlangıçtaki olasılığına bağlıdır. Ateist düşünürler, Tanrı kavramının tutarsızlığı veya kötülük problemi gibi nedenlerle, Tanrı'nın varlığına dair önsel olasılığı çok düşük tutarlar. Bu durumda, evrenin ince ayarı ne kadar güçlü olursa olsun, eğer başlangıçta Tanrı hipotezi 'son derece ihtimalsiz' kabul edilmişse, matematiksel sonuç yine teizm aleyhine çıkabilir. Bu durum, tartışmanın sadece fiziksel verilerde değil, metafizik varsayımlarda düğümlendiğini gösterir.⁴⁸

3.4. Antroposentrizmin Yeniden Değerlendirilmesi

Hume'un insanmerkezcilik eleştirisi dikkate değer olmakla birlikte, mesele daha yakından incelendiğinde insan aklının, tüm sınırlılıklarına rağmen, evreni anlamlandırmada sahip olduğumuz en güvenilir epistemik araç olduğu görülmektedir. İnsan, akli ve deneyimi sayesinde gözlemediği olgular arasında ilişkiler kurmakta ve bunlardan belirli sonuçlara ulaşmaktadır. Bu nedenle, evrendeki düzen ve anlaşılabilirlikten hareketle zekâyâ dayalı bir sebep tasavvur etmek, keyfi bir antropomorfizmden ziyade, tecrübeye dayanan rasyonel bir çıkarım olarak değerlendirilebilir. Nitekim evren, bütünüyle kaotik ve düzensiz bir yapı görünümü sergilemekten çok, belirli ölçülerde çözümlenebilir, kavranabilir ve açıklanabilir bir düzen arz etmektedir. Bu durum, teleolojik argümanda zekâyâ yapılan vurgunun yalnızca öznel bir yansıtma değil, gözlemlenen gerçekliğin belirli özelliklerinden hareketle ulaşılan makul bir yorum olduğunu düşündürmektedir.

Öte yandan insanın evrenle kurduğu ilişki yalnızca teorik aklın sınırları içerisinde gerçekleşmez. Sanat ve estetik tecrübe de varlığı anlamlandırmanın temel boyutlarından biridir; hatta kimi zaman varoluşun, kavramsal düşüncenin tek başına erişemeyeceği yönlerini görünür kılar.⁴⁹ Bu sebeple evrenin estetik boyutuna yapılan vurgu da basit bir öznel projeksiyon olarak değil, yaygın ve köklü bir insanî tecrübenin ifadesi olarak değerlendirilebilir. Nihayetinde insan, anlam dünyasını kendi bilişsel ve tecrübî

⁴⁵ Draper, "Pain and Pleasure", 26.

⁴⁶ Paul Draper'a göre; "bir hipotezin olasılığını değerlendirmek için, kişinin elindeki kanıtların sadece bir kısmını değil, tümünü dikkate alması gerektiğini" ifade eden ilke.

⁴⁷ Paul Draper, *Atheism and the Problem of Evil* (Oxford: Oxford University Press, 2025), 42-45.

⁴⁸ Jake Chandler - Victoria S. Harrison, *Probability in the Philosophy of Religion* (UK, Oxford University Press, 2012), 10. (Giriş kısmında)

⁴⁹ Latif Tokat, "Varoluşun Estetik Boyutu ve Din", *İslâm ve Sanat: Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Kasım 2014* (İstanbul: 2015), 128-129.

imkanları çerçevesinde inşa etmek durumundadır; dolayısıyla evrene ilişkin her yorum belirli ölçüde insanî bir perspektifi yansıtacaktır. Bu durum, söz konusu yorumların zorunlu olarak geçersiz veya yanıltıcı olduğu anlamına gelmez.

Burada savunulan antropomorfik yaklaşım, Tanrı'yı insana indirgeyen bir iddiadan ziyade, insanın kendi bilişsel sınırlarını itiraf eden bir epistemik tevazu olarak okunmalıdır. Zira evrendeki rasyonel düzeni anlamlandırmaya çalışan öznenin, kendi anlama yetisinin dışına çıkması, rasyonel bir süreçten bütünüyle kopması anlamına gelecektir. Aslında burada sorun, bu yöntemsel zorunlulukla birlikte ulaşılan sonuçların makuliyet derecesinin ne olduğudur.

3.5 Alternatif Açıklamalar ve İnce Ayar

Hume'un "şans" ya da "kendi kendine oluş" gibi alternatif açıklamaları, bugün geldiğimiz noktada evrendeki ince ayarı açıklamakta başarısız gözükmektedir. Yaşam için gerekli olan kesin fiziksel sabitlerin natüralist varsayımlar altında son derece zor olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda, akıllı bir tasarımcı tarafından ayarlanan ince ayarın, rastgele şansa kıyasla daha rasyonel temelli bir açıklama olabileceğini göstermek için bazı düşünürler olasılıksal akıl yürütmeyi kullanmaktadır. Bu modern formülasyon, analojik akıl yürütmeyi atlayarak ve empirik verilere odaklanarak Hume'un itirazlarını ele almaktadır.

Hume'un *Dialogues* eserindeki eleştirilerinin hedefi, aslında aşkın (müteâl) bir Yaratıcı'dan ziyade, 18. yüzyıl Hristiyan doğal teolojisinin ürettiği 'Mekanik Tanrı' imgesidir ki burada dinlerin ve onlara inananların din tasavvurlarının farklılığı⁵⁰ da göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim, teleolojik argümanın farklı teolojik geleneklerdeki iz düşümleri bu mekanik indirgemeciliği zaten reddetmektedir. Örneğin İslam kelimelerinde âlem, kendi başına işleyen mekanik bir otomat (makine) değil; Allah'ın yaratma fiilinin sürekli bir tezahürü ve insanın içinde ahlaki sorumluluk taşıdığı organik/teleolojik bir 'düzen' (nizam) olarak konumlandırılır. Hume'un 'makine-zanaatkâr' analogisine yönelttiği yıkıcı eleştiriler, evreni salt mekanik bir yığın olarak değil, ontolojik ve ahlaki bir 'ayet' (işaret) ağı olarak okuyan bu tür bütüncül-teleolojik sistemleri epistemolojik olarak zayıflatmaz. Bu durum, Hume'un eleştirisinin evrensel bir teleoloji reddinden ziyade, döneminin dar 'mekanist teolojisine' yönelik içkin bir reddiye olduğunu bir kez daha doğrular.⁵¹ Richard Wollheim, *Hume on Religion* eserine yazdığı girişte, Hume'un asıl başarısının, Tanrı'yı bir 'insan zanaatkâr' seviyesine indirgeyen antropomorfizmin tutarsızlığını göstermek olduğunu belirtir. Hume, Philo karakteri aracılığıyla şunu kanıtlar: Eğer evreni bir makineye, Tanrı'yı da bir mühendise benzetirseniz (Cleanthes'in hatası), bu Tanrı'nın sonsuz, tek ve kusursuz olduğunu kanıtlayamazsınız.⁵² Dolayısıyla Hume'un eleştirisi, bugünkü İnce Ayar argümanını değil, Tanrı'yı sınırlı bir nesne gibi ele alan 18. yüzyılın hatalı teolojik yöntemini çürütmektedir.

⁵⁰ Mehmet Demirtaş, *Josiah Royce'un Din Felsefesi* (Antalya: Otorite Kitap, 2016), 41.

⁵¹ Elmas Gülhan Gençdoğan, "Doğa ve İnsan Sorumluluğu Bağlamında İslam Kelamı ile Hayao Miyazaki'nin Prenses Mononoke Filminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", *Eskiyeni* 60 (Japon-İslam Özel Sayısı, 2025), 127-128.

⁵² David Hume, *Hume on Religion*, ed. Richard Wollheim (Cleveland: Meridian Books, 1964), 12-14.

Ancak, öte yandan, İnce Ayar argümanı ve Bayesçi teizm savunuları da çağdaş analitik felsefe ve kozmolojide ciddi karşıt itirazlarla yüzleşmek durumundadır. Fiziğe dayalı teleolojik argümanların en sert muhaliflerinden olan teorik fizikçi Sean Carroll, evrenin başlangıç koşullarına dair objektif bir olasılık hesabı yapmamızın metodolojik olarak imkânsız olduğunu savunur. Fakat Carroll'a göre, başka evrenleri gözlemleme şansımız olmadığı için elimizdeki tek evrenin “düşük olasılıklı” olduğunu iddia etmek anlamsızdır ve natüralist çerçeve, fiziksel verileri teizmden daha iyi açıklar.⁵³

4. Çağdaş Düşüncelere Uygunluk ve Hume'un Mirası

“Hume'un şüpheciliğini onun ateizmine ya da din karşıtlığına delil gösterenlerin yorumlarında isabetli olmadıklarını gösteren birçok değerlendirme vardır. Hume'un eleştirisi, özellikle doğal teolojiyle ilgili tartışmalarda felsefi söyleme ilham vermeye devam etmektedir. Bununla birlikte, bilim ve felsefedeki gelişmeler teleolojik argümanı yeniden şekillendirmiştir. Akıllı tasarım teorileri biyolojik sistemlerin karmaşıklığını vurgularken, ince ayar argümanı yaşamı mümkün kılan koşulların kendi başına olanaksızlığını öne çıkarmaktadır.”⁵⁴

Hume'un şüpheciliği bugün de değerini korumakla birlikte, özellikle teleolojik argümana yönelik olasılıkçı ve empirik yaklaşımlar ışığında, onun itirazlarının kapsamının giderek daha sınırlı hale geldiği söylenmekle birlikte “Hume'un metinlerinde yer alan kurgulama ve itirazlardan, onun az da olsa bu delile bir yenilik getirdiğini söylemek mümkündür.”⁵⁵

Sonuç

David Hume'un teleolojik argüman eleştirisi felsefi şüpheciliğin temel taşlarından birini temsil eder. Bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı üzere, Hume'un eleştirilerini salt bir “ateizm propagandası” olarak görmek ne kadar hatalıysa; bu eleştirileri teleolojik argümanın tüm formları için “nihai bir çürütme” olarak okumak da metodolojik açıdan o denli problemlidir.

Hume, 18. yüzyılın “saat-saatçi” ya da “makine-usta” analojisine ve Tanrı'yı bir mimar gibi kurgulayan antropomorfik doğal teolojiye yönelttiği eleştirilerde felsefi olarak haklı bir zemine sahiptir. O, kendi *ampirist epistemolojisi sınırları içinde*, sonlu ve kusurlu bir evrenden yola çıkarak sonsuz, tek ve mükemmel bir Yaratıcı çıkarımında bulunmanın mantıksal boşluklarını başarıyla göstermiştir. Dolayısıyla Hume'un eleştirdiği klasik zanaatkar analojisi, şüpheli argümanlar karşısında geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir denilebilir. Ancak makalenin temel tezi bağlamında vurgulanmalıdır ki; argümanın klasik formunun zayıflaması, teleolojik gerekçelendirmenin bütünüyle imkânsız olduğu anlamına gelmez. Çağdaş kozmolojinin sunduğu İnce Ayar (Fine-Tuning) verileri ve Bayesçi olasılık teorileri, tartışmayı Hume'un yıktığı söylenen zayıf “benzerlik” zemininden çıkarıp, matematiksel bir “En İyi Açıklamaya Çıkarım” zeminine taşımıştır. Bu durum, Hume'un “büşbütün yanıldığını” değil; aksine eleştirilerinin argümanı

⁵³ Sean Carroll, “Does the Universe Need God?”, *The Blackwell Companion to Science and Christianity*, ed. J. B. Stump - Alan G. Padgett (UK: Blackwell Publishing, 2012), 195.

⁵⁴ Ali Taşkın, “Aydınlanmada Din Problematiği ve İskoç Aydınlanmasına Etkisi”, *Felsefe Dünyası* 77 (Ağustos 2023), 21.

⁵⁵ Mustafa Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), 240.

dönüştürdüğünü, teleolojik kanıtlamanın analogik formdan olasılıksal forma geçerek kategori değiştirmesinin yolunu açtığını göstermektedir.

Bununla birlikte, klasik ve çağdaş düşünürlerden Hume'un eleştirilerine gelen yanıtlar, onun eleştirilerinde özellikle analogik akıl yürütme, alternatif açıklamalar ve kötülük probleminin ilişkin hususlarda zayıflıklar olduğunu da ortaya koymaktadır. Teleolojik argümanın, *ince ayar* argümanı gibi modern yinelemeleri, Hume'un itirazlarının gücünü daha da zorlamaktadır. Bir makale sınırı içerisinde detaylıca ele alamadığımız bu noktalar, kitap gibi daha geniş kapsamlı çalışmalarda ele alınırsa konu daha da net bir şekilde ortaya konulmuş olacaktır.

Ancak diğer taraftan teleolojik argümanın modern versiyonlarının teizmi tartışmasız bir kesinliğe ulaştırdığını iddia etmek de felsefi açıdan isabetsiz olacaktır. Nitekim Paul Draper'ın toplam kanıt ilkesi çerçevesinde formüle ettiği evrimsel kötülük problemi veya Graham Oppy'nin natüralizmin ontolojik sadeliğine yaptığı vurgu gibi çağdaş itirazlar; Bayeşçi teizmin güçlü natüralist alternatiflerle yüzleşmek zorunda olduğunu ortaya koymaktadır. Argümanın güncel durumu, evrenin hassas ayarlarının şans eseri olma olasılığını son derece düşürse de natüralist düşünceyi bir seçenek olmaktan tamamen çıkaramamaktadır.

Nihayetinde Hume'un eleştirisi, etkili olmakla birlikte, teleolojik argümanın rafine edilmesi ve güçlendirilmesi için bir katalizör görevi görmüş, felsefi sorgulamada teizm ile natüralizm arasında ontolojik sadelik, açıklama gücü ve olasılık hesapları üzerinden devam eden canlı bir felsefi müzakereye dönüşmüştür.

Tüm bunlara ilaveten, Hume'un eserinin, nihayetinde bir 18. yy. Hıristiyan teolojisi iklimi içerisinde yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda farklı inanç sistemi/sistemleri çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmesinin, girişte bahsettiğimiz boşluğu doldurmada önemli bir görev ifa edeceğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Aclûnî. *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-illbâs ammâ'stehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1351.
- Akın, Ayşe Hilal. "Kant'ın Eleştirel Felsefesinde Teleolojiden Teolojiye Geçişliliğin İmkânı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1037-1051.
<https://doi.org/10.18505/cuid.1160621>
- Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002.
- Beattie, James. *The Philosophical Works*. ed. Friedrich O. Wolf. Vol. 1. Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag, 1973.
- Campbell, George. *A Dissertation on Miracles: Containing an Examination of the Principles Advanced by David Hume, Esq. in an Essay on Miracles*. Edinburgh: Bell & Bradfute, 1823.
- Carroll, Sean. "Does the Universe Need God?". *The Blackwell Companion to Science and Christianity*. ed. Stump, J. B. - Padgett, Alan G. UK: Blackwell Publishing, 2012.
- Chandler, Jake - Harrison, Victoria S. *Probability in the Philosophy of Religion*. UK: Oxford University Press, 2012.
- Çevik, Mustafa. *David Hume ve Din Felsefesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Davidović, Aleksandra. "Who Speaks for Hume: Hume's Presence in the Dialogues Concerning Natural Religion". *The Belgrade Philosophical Annual* 1/34 (2021), 113-137. <https://doi.org/10.5937/bpa2134113d>
- Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılıgısı*. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009.
- Demirtaş, Mehmet. *Josiah Royce'un Din Felsefesi*. Antalya: Otorite Kitap, 2016.
- Draper, Paul. "Pain and Pleasure: An Evidential Problem for Theists". *The Evidential Argument from Evil*, ed. Daniel Howard-Snyder. Bloomington: Indiana University Press, 1996.
- Draper, Paul. *Atheism and the Problem of Evil*. Oxford: Oxford University Press, 2025.
- Gençdoğan, Elmas Gülhan. "A Comparative Study of Islamic Theology and Hayao Miyazaki's Princess Mononoke in the Context of Nature and Human Responsibility". *Eskiyeni*. 60/Special Issue of Japan-Islam (Aralık 2025), 125-147.
<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1790829>
- el-Ğazzî, Necmeddin Muhammed. *İtkân mâ Yuhsin mine'l-Ahbâri'd-Dâire 'ale'l-Elsün*. Kahire: el-Fârûku'l-hadîs, 1995.
- Hume, David. *Dialogues Concerning Natural Religion*. ed. Henry D. Aiken. New York: Hafner Publishing, 1962.
- Ignacio, Silva. "From Extrinsic Design to Intrinsic Teleology". *European Journal of Science and Theology* 15/3 (2019), 61-78.
- İmamoğlu, Tuncay. *Felsefeyi Öykülerde Aramak*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2025.
- İrmak, Adem. *Çağdaş Din Felsefesinde Zamansal Teleolojik Delil*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kaya, Tabibe. *Teleolojik Delilin Analojik Temeli*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kaye, Sharon. "William of Ockham". *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 05 Haziran 2025. <https://iep.utm.edu/ockham/>

- Kenny, Anthony. *Modern Felsefe'nin Yükselişi / Batı Felsefesinin Yeni Tarihi 3. Cilt.* çev. Volkan Uzundağ. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Kenny, Anthony. *The Five Ways: St. Thomas Aquinas' Proofs of God's Existence.* London: Routledge, 2003.
- Mackie, John Leslie. *The Miracle of Theism: Arguments for and against the Existence of God.* Oxford: Clarendon Press, 1982.
- Oppy, Graham. *The Best Argument against God.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabîyye.* Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Özalp, Hasan. *Tanrı ve Tasarım.* Ankara: Otto, 2015.
- Paley, William. *Natural Theology, or Evidence of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature.* ed. Matthew Daniel Eddy - David Knight. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Peterson, Michael vd. *Akil ve İnanç / Din Felsefesine Giriş.* çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Plantinga, Alvin. *God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God.* Ithaca: Cornell Univ, 1994.
- Plato. *The Laws.* çev. Trevor J. Saunders. Middlesex: Penguin Books, 1970.
- Reid, Thomas. *An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense.* ed. Derek R. Brookes. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Russell, Paul. *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism and Irreligion.* Oxford, GB: Oxford University Press, 2008.
- Sarâmî, Abdullatif b. Suûd. "Kâide 'mâ lâ yudrekü küllühû lâ yütrakü cüllühû': Te'sîlen ve tatbîkan", *Mecelletü Câmîati'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmîyye: Ulûmü'ş-Şer'îyye ve'l-Arabîyye* 6 (Ocak 2008), 166-243.
- Selamet, Esra Nur. *Teleolojik Delile Yöneltilen Eleştirilerin Kelami Değerlendirilmesi.* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Sober, Elliott. *Philosophy of Biology.* USA: Westview Press, 2nd Edition 2000.
- Swinburne, Richard. *The Existence of God.* Oxford: Oxford University Press, 2nd Edition, 2004.
- Taşkın, Ali. "Aydınlanmada Din Problematiği ve İskoç Aydınlanmasına Etkisi". *Felsefe Dünyası* 77 (Ağustos 2023), 5-33.
<https://doi.org/10.58634/felsefedunyasi.1299178>.
- Tennant, Frderick Robert. *Philosophical Theology.* Norwich: Cambridge University Press, 3. Basım, 1956.
- Tokat, Latif. "Varoluşun Estetik Boyutu ve Din". *İslâm ve Sanat: Tartışmalı İlmi Toplantı 07-09 Kasım 2014.* 123-144. İstanbul: 2015.
- Türkben, Yaşar. "David Hume'un Agnostisizmi". *Ekev Akademi Dergisi* 15/47 (2011), 277-289.
- Weingartner, Paul. *God's Existence: Can It Be Proven? A Logical Commentary on the Five Ways of Thomas Aquinas.* Frankfurt am Main: Ontos Verl, 2010.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise.* Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlîyyet". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 30 Mayıs 2026.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/illiyyet#2-kelam>

Yazdani, A. "Hume's Criticisms of the Analogical Account of the Teleological Argument and an Assessment of Motahari's Rejoinders". *Metaphysics (University of Isfahan)* 2/5 & 6 (2010), 105-120.

Yiğit, Fevzi. *Hikmet ve İlet: Molla Sadrâ'nın Nedensellik Teorisi*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018.